

Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası

Geopolitical Reality of Turkish Foreign Policy in the Context of Regional Leadership: The Turkic World

Güngör ŞAHİN* - Medihanur ARGALI**

Öz

Uluslararası İlişkiler disiplininde küreselleşme ile birlikte bölgeselleşme ve bölgesel güçler üzerine de çalışmalar yoğunlaşmaktadır. Literatürde bölgesel güçlerin, bölgelerine nasıl ve ne kadar etki edebildiklerini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Buna göre bir bölgesel güç; emperyal, hegemonya ya da liderlik stratejilerini kullanabilmektedir. Bu bağlamda bölgesel güç olan Türkiye'nin etki ve ilgi alanı Orta Doğu, Balkanlar ve Türk Dünyası'na kadar uzanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'nin jeopolitik gerçeğinin ve bölgesel güç olmasının anahtarının Türk Dünyası olduğu incelenmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak kuramsal ve tarihsel bir inceleme yapılmıştır. Kuramsal çerçeve oluşturmak için Destradî'nin makalesinden yararlanılmış, Türk dış politikasının 2002 – 2016 yılları arasında Orta Doğu'da bölgesel hegemonya stratejisi uyguladığı, 2016 yılında ise Türk Dünyasına yöneldiği tespit edilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin eşitlikçi bir bölgesel lider olma yolunda ilerlediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Güvenlik, Jeopolitik, Orta Doğu, Türk Dış Politikası, Türk Dünyası.

---

* Doç. Dr., Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ATASAREN), Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye ORCID: 0000-0001-6296-8568, e-posta: gsahin@msu.edu.tr.

** Doktora Öğrencisi, Millî Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ATASAREN), Uluslararası İlişkiler Programı, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0003-0777-7077, e-posta: medihanurarg@hotmail.com.

Geliş Tarihi / Submitted: 28.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 07.05.2022

Abstract

In the discipline of International Relations, studies have concentrated on regionalization and regional powers along with globalization. There are studies examining in which ways and how much regional powers can influence their regions in the literature. Accordingly, a regional power can use empire, hegemony, or leadership strategies. In this context, being a regional power, Türkiye's sphere of influence and interest extends to the Middle East, the Balkans, and the Turkic World. This study examines that the key to Türkiye's geopolitical reality and being a regional power is the Turkic World. A theoretical and historical analysis has been presented by utilizing the qualitative research method. Destradi's article has been used to create a theoretical framework, and this study has determined that Turkish foreign policy implemented a regional hegemony strategy in the Middle East between 2002 and 2016 and turned to the Turkic World in 2016. In this context, this study has concluded that Türkiye is on the way to becoming an egalitarian regional leader.

Keywords: Security, Geopolitics, Middle East, Turkish Foreign Policy, Turkic World.

Giriş

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber küreselleşme tartışmaları hız kazansa da 2001 terör saldırısı, ekonomik sorunlar, Arap Baharı sonrasında eşi görülmemiş rakamlara ulaşan düzensiz göçler, bölgeselcilik ve milliyetçilik söylemlerini güçlendirmiştir. Uluslararası sistemdeki öngörülemez ve hızlı değişimler, devletleri dış politika önceliklerini belirleme ve uygulama konusunda zorlamaktadır. Bu durum Türkiye gibi bölgesel bir gücün dış politika tercihlerinde paylaşılan ortak değerleri mi, yoksa ulusal çıkarları mı ön plana çıkarması gerektiği hususunun sorgulanmasına yol açmaktadır. Jeopolitik konumu sebebiyle kendini korumak ve uluslararası sistemde etkin olmak refleksiyle hareket eden Türkiye'de de bölgeselcilik ve milliyetçilik söylemleri taraftar bulmuştur. Bu çalışmada bölgesel bir aktör olan Türkiye'nin daha fazla güç ve güvenlik için jeopolitik olarak Türk Dünyası'na yönelmesi, burada ortak değerler ve çıkarlar üreterek "bölgesel lider" olarak hareket etmesi savunulmaktadır.

Öncelikle Türk Dünyası'ndan ne kastedildiği vurgulanmalıdır. Türkçülüğün fikir babalarından olan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün de fikirlerinden son derece etkilendiği Yusuf Akçura "Türkçülüğün Tarihi" adlı eserinde Türk Dünyası'nın sınırını şu şekilde çizmiştir: "*Türkler dediğimiz zaman etnografya, filoloji ve tarih müntesiplerinin bazen Türk-Tatar bazen*

Türk-Tatar-Moğol diye yad ettikleri bir ırktan gelme, adetleri, dilleri birbirine pek yakın, tarihî hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tamamını murad ediyoruz."¹ Bu makalede, Türk Dünyası olarak tüm Türk halkları değil yalnızca bağımsız dış politika üretebilen Türk Cumhuriyetleri ele alınmaktadır. Bunun temel nedeniyse ortak değerler ve çıkarlar kapsamında iş birliği sürecine dâhil olabilecek yapıları, bu Cumhuriyetlerin oluşturmasıdır. Söz konusu cumhuriyetler Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve SSCB'nin dağılması sonrasında kurulan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Bu devletlerin vatandaşları aynı milletin farklı boylarına mensup, aynı dilin farklı lehçe ve şivelerini konuşan Türk ve akraba topluluklardır. Tarihsel bağlamda Ziya Gökalp'in işaret ettiği üzere Doğu ve Batı Türkleri olarak ayrılmış olsalar da aralarındaki benzerlikler kaybolmamıştır.

Türkiye'nin Türk Dünyası açılımı, SSCB'nin dağılmasından sonra bölgedeki cumhuriyetlerin bağımsızlık kazanmasıyla beraber başlamıştır. Türkiye'nin müttefikleri ABD ve diğer Batılı devletlerin de desteğiyle "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" söylemi, döneme damgasını vurmuştur. Bölge devletlerinin Rus etkisinde kalmaları, ABD'nin müttefiki olarak görülen Türkiye'ye şüpheyle yaklaşmaları, Türkiye'nin bu dönemde PKK sorununa yönelmesiyle bölgeye tam entegre olamaması, ekonomik yetersizlikler gibi sebeplerle söz konusu açılım beklediği gibi başarılı olmamıştır. Yine de Türk entegrasyonuna yönelik bazı adımlar atılmış, 1992'de Ankara'da Türk Zirveleri başlatılmıştır. 2009 yılında Nahçıvan Antlaşması ile Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) kurulmuştur. Peşinden Keneş'e önce Özbekistan üye, sonra da Macaristan gözlemci üye olmuştur. Son olarak 2021 yılında Covid-19'dan dolayı çevrimiçi yapılan toplantıya Türkmenistan gözlemci olarak katılmıştır. Kasım 2021 tarihinde yapılan 8'inci Zirve'de ise Türk Keneşi, Türk Devletler Teşkilatı olarak hem ismini değiştirmiş hem daha çok iş birliği yapma yönünde adım atmıştır.

Türkiye'nin jeopolitik olarak yönelmesi beklenen Türk Dünyası'nda siyasî, ekonomik, askerî ve kültürel ilişkilerin derinleştirilmesi

---

¹ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kapra Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 11-12.

hedeflenmektedir. Bu bağlamda Türkiye hem uluslararası hukuka hem de “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” şeklinde ifade edilen dış politikasının temellerine aykırı şekilde emperyal amaçlarla hareket etmemektedir. Türkiye, bölgesel bir güç olarak uluslararası sistemdeki güç kapasitesini artırmak için “bölgesel liderlik” stratejisini kullanarak, Türk Dünyası için ortak değer ve çıkarlar üretmelidir. Türk Devletler Teşkilatı, tek bir ulusal devletten daha güçlü olacaktır. Böylelikle hem Türkiye hem de Birlik üyeleri tarafından paylaşılan ortak çıkarlar ve değerler uluslararası arenada daha fazla yankı uyandıracaktır.

Çalışmanın amacı, Türkiye’nin nihai rotasının neden Türk Dünyası olduğu vurgulanarak, Türk Dünyası’nda oynayacağı bölgesel liderlik rolünün kuramsal çerçevesini çizmektir. Çalışmada yöntem olarak Türkiye’nin 2002-2016 yılları arasında Orta Doğu’da bölgesel hegemonya stratejisiyle, 2016-2021 yılları arasındaki Türk Dünyası bölgesel liderlik stratejilerinin karşılaştırmalı analizi kullanılacaktır. Çalışmada cevap aranan araştırma soruları şunlardır:

- Türkiye’nin bölgesel güç olmasının jeopolitik anahtarı Türk Dünyası mıdır?
- Türkiye, söz konusu dış politikasında strateji olarak “bölgesel liderlik”i mi tercih etmelidir?

Bu bağlamda çalışmamızın hipotezi; Türkiye’nin ortak değer ve çıkarlar paylaştığı Türk Devletler Teşkilatı ile bölgesel jeopolitik gücünü artıracığı ve uluslararası arenada daha etkin olabileceği yönündedir. Türkiye’nin uygulaması önerilen strateji Sandra Destradi’nin bölgesel güçlerin artan önemini analiz ettiği “Regional Powers and Their Strategies: Empire, Hegemony, and Leadership” makalesindeki “bölgesel liderlik”tir. Bu bağlamda makalenin birinci bölümünde çalışmanın kuramsal alt yapısını oluşturacak olan bu makale incelenip, “emperyal”, “bölgesel hegemonya” ve “bölgesel liderlik” kavramları açıklanmaya çalışılacaktır.

Makalemizin ikinci bölümünde Türk dış politikasının ana hatlarını tespit etmek için 1923-2002 yılları arasındaki tarihsel arka plan incelenecektir. Üçüncü bölümde Türkiye’nin 2002-2016 yılları arasındaki dış politikası incelenecektir. Bunu yaparken örneklem olarak Orta Doğu’daki üç devlet (Irak, Suriye ve Mısır) seçilmiştir. Türk dış politikasının AK Parti iktidarıyla beraber Destradi’nin “bölgesel hegemonya” stratejisini

kullanarak Orta Doğu'da etkin ve başarılı olup olmadığı tartışılacaktır. Son bölümdeyse 2016-2021 yılları arasında Türkiye'nin jeopolitik olarak Türk Dünyası'na neden yoğunlaştığı aktarılacaktır.

Türk dış politikasında Türk Dünyası için uygulanacak stratejiyse “bölgesel liderlik” olarak belirlenmiştir. Bölgesel liderlik rolünü benimserken kullanması gereken en temel araç, Türk Devletler Teşkilatı olarak saptanmıştır. Böylece Türkiye için hem üç kimliğini oluşturan Batıcılık (Çağdaşlık) - Müslümanlık - Türklük arasında hangisinin ne zaman hangi koşullarda ön plana çıktığı gösterilecek hem de stratejik olarak bölgesel hegemonya mı yoksa bölgesel liderlik mi yapması gerektiği araştırılacaktır.

1. Kuramsal Çerçeve: Bölgesel Hegemonya ve Bölgesel Liderlik

Realizm, Liberalizm, Marksizm gibi klasik Uluslararası İlişkiler teorilerine ek olarak bilhassa 1970'lerden itibaren ABD'nin güç kaybettiği iddiasıyla birlikte “eleştirel teori” de popülerlik kazanmıştır. Eleştirel teorilerinin temeli, klasik Uluslararası İlişkiler teorilerinin güncel meseleleri açıklamakta yetersiz kalıyor olmasıdır. Eleştirel teori çoğunlukla “iktidar” kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda karşımıza ilk olarak “hegemonya” kavramı çıkmaktadır. Çok basit bir tanımla hegemonya, “hâkimiyet”, “üstünlük” gibi anlamlarda kullanılmakla beraber sosyal bilimlerde üzerinde uzlaşılmış bir anlamı mevcut değildir. Abramo Fimo Kenneth Organski, Immanuel Wallerstein, George Modelski gibi yazarlar hegemon gücün yükselişi, düşüşü, değişimi gibi konuların üzerinde durarak konuya ışık tutmuşlardır. Üç yazarın ortak özelliği uluslararası sistemde tek bir hegemon güç belirleyerek ona yakın bir güçle hegemonik mücadeleye girmesidir.

Örneğin Wallerstein, modern dünya sistemini analiz ettiği birinci kitabında 16. yüzyılda kapitalist sistemin oluşmaya başlamasının ilk örneği olarak Portekiz'i vermiştir. Bu görüşe göre Portekiz'in ilk başat Avrupa devleti oluşu, kapital sistemin ilk kez bu devlet tarafından başlatılması ve hatta coğrafi keşiflerin öncülüğünün Portekizliler tarafından yapılmasının temel sebebi o dönemin şartları itibariyle ekonomik olarak daha iyi durumda oluşudur.² Portekiz'i İspanya, Fransa, Britanya ve ABD

---

² Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi I Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da*

takip etmiştir. Modelski'ye göre de benzer bir biçimde 16. yüzyılda başat güç yani hegemonya konumunda olan Portekiz'i sırasıyla Hollanda, Fransa, Britanya ve ABD takip etmiştir. Modelski'ye göre büyük güçler arasındaki çatışmadan yararlanan üçüncü bir büyük güç hegemon olabilmektedir. Örneğin 17. yüzyılın sonunda Hollanda başat güç iken İngiltere ile rekabete başlamış ve bu rekabet her iki devleti de zayıflattığı için 18. yüzyılın başat gücü dönemin üçüncü büyük gücü olan Fransa olmuştur.³

Hegemonyaya ek olarak uluslararası sistem içerisinde hareket kabiliyeti geniş olan, diğer devletleri etkileme yeteneğine sahip olan başka devlet tanımları da mevcuttur. Bir devletin dış politikası, uluslararası arenanın tamamını ya da bir bölgeyi etkileme potansiyeline sahip olabilir. Bu kapsamda devletlere süper güç, büyük güç ya da bölgesel güç gibi tanımlamalar yapılabilir. Küresel düzeyde etki sahibi olan devletler büyük güç ya da süper güç olarak adlandırılırken etki alanı bulunduğu bölgeyle sınırlı olan devletler bölgesel güç olarak adlandırılmaktadır.⁴ Başka bir bölgesel güç tanımına göreyse bölgesel bir güç olan devletin sorumluluğu bölgesel barış ve düzenin korunmasıdır.⁵

Literatürdeki bölgesel güç kavramından yola çıkan Sandra Destradi; Çin, Hindistan, Brezilya, Güney Afrika gibi ülkelerin sadece ekonomik alanda “yükselen güçler” olarak değil, aynı zamanda “sistemsel” olarak üstlendikleri rollere akademik olarak dikkat çekmek için 2010 yılında “Regional Powers and Their Strategies: Empire, Hegemony, and Leadership” makalesini kaleme almıştır. Çalışmasında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ortaya çıkan bu bölgesel güçlerin, bölgesel düzeyde meydana gelen etkileşimleri güçlü bir şekilde etkilediği, böylece bölgesel düzenin veya başka bir deyişle, iş birliği veya çatışma derecesi ile kurumsallaşma düzeyinin şekillenmesine önemli bir şekilde katkıda bulunduğunu varsaymıştır.

Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri, 7. Baskı, (çev. Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul, 2015, s. 82-83.

³ George Modelski, *The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State*, *Comparative Studies in Society and History*, 1978, s. 221.

⁴ Barry Buzan ve Ole Waever, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University, New York, 2003 s.30.

⁵ D. Flemes ve D. Nolte, “Introduction”, Daniel Flemes, (ed.), *Regional Leadership in the Global System: Ideas, Interests and Strategies of Regional Powers*, Ashgate, Farnham, 2010, s. 6.

Bölgesel güçlere artan bilimsel-akademik ilgiye atıfta bulunan söz konusu makale, bu devletlerin komşu ülkelerle ilişkilerinde izleyebilecekleri ideal-tipik stratejilerin belirlenmesini amaçlamıştır. Destradi bölgesel güç olabilmek için koşulları şu şekilde sıralamıştır:⁶

- Bu devletler söz konusu bölgeye ait olmalılar,
- Güç kabiliyetleri açısından bir üstünlük sergilemeliler,
- Bölge üzerinde bir tür etkiye sahip olmalılar.

Bu bağlamda Destradi, bölgesel güçlerin izleyecekleri stratejileri liderlik, hegemonya ve emperyal şeklinde sıralamıştır. Askerî gücün kullanılmasına dayanan tek taraflı strateji emperyal; yelpazenin diğer ucunda ise ortak hedeflere ulaşmayı hedefleyen bir kooperatif stratejiye liderlik olarak aktarılmıştır. Bu iki uç arasında bulunan stratejiye hegemonya'dır. Destradi'ye göre küresel bir güç olan ABD, emperyal stratejiye sıklıkla başvurmaktadır. Küresel güç gibi emperyal bir strateji benimseyen bölgesel güçler de eğer kendine tabi devletler iradelerine uymazlarsa askerî müdahale tehdidinde başvurabilir. Aksi takdirde hâkim konumlarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalacaklardır.⁷

Emperyalin tanımlaması nispeten kolayken hegemonya kavramı Uluslararası İlişkiler literatüründe üzerinde ortak anlaşılmış bir tanımdan yoksundur. Hegemonya kavramı, “bir devletin diğerleri üzerinde belirgin bir siyasî ve askerî üstünlük kurması”⁸ anlamı taşımaktadır. Hegemonya, uluslararası politik ekonomi kavramı olarak 1970’lerde literatüre girmiştir. Birçok sosyal bilimci tarafından farklı tanımlar yapılarak hegemonya oluşturan nedenler ve hegemonyanın sonuçları incelenmiştir. William Robertson hegemonyayı “uluslararası hâkimiyet olarak”, “devlet hegemonyası olarak”, “konsensüs sonucu oluşan” ve “belli bir dünya düzenindeki tarihsel bloklarda uygulanan liderlik olarak” olmak üzere dört kısımda incelemiştir.⁹

---

⁶ Sandra Destradi, “Regional Powers and Their Strategies: Empire, Hegemony, and Leadership”, *Review of International Studies*, sayı 36, 2010, 903-930, s. 905.

⁷ Age, s. 911.

⁸ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2016, s.198.

⁹ William Robertson, “Gramsci and Globalisation: From Nation-State to Transnational Hegemony”, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 8:4, 2005, s. 559-560.

Bölgesel hegemonya ise “bağımlı bölgesel hegemonya” ve “özerk bölgesel hegemonya” olarak ikiye ayrılabilir. Bağımlı bölgesel hegemonya, kendi gücünü küresel hegemonya ve uluslararası örgütlerle kurduğu iyi ilişkilerden almaktadır. Özerk bölgesel hegemonya, söz konusu aktörlerle genellikle çatışma halinde olup kimliksel ya da tarihsel birikimlerinden güç almaktadır. Türkiye bağımlı, İran ise özerk bölgesel hegemonyaya örnek teşkil edebilir.¹⁰ Gramsci’ye atıfta bulunan Destradi’ye göre hegemonya, hegemon gücün astlarını, fikir birliğiyle hareket ettiklerine yönelik ikna etme yeteneğidir. Gramsci’ye göre hegemonya, güç kullanımından uzak dursa da bir egemenlik biçimidir. Gücü temsil etmek için Gramsci, Machiavelli’nin “*centaur* metaforu”ndan esinlenmektedir: yarı insan yarı hayvan olan *centaur* gibi, güç her zaman iki katmanlıdır. İktidarın rızaya dayalı yönü ön planda olduğu ölçüde, hegemonya hâkimdir. Ancak burada da gizli bir zorlama da mevcuttur.¹¹

Hegemonya tartışmalarının önde gelen isimlerinden Charles Kindleberger yalnızca maddi yetenekler açısından açıkça üstün olan bir devletin dünya ekonomisini istikrara kavuşturabileceğini savunmaktadır. Başlangıçta kendi çıkarını gözeten bir zorunlulukla hareket ederek kendi gelişimi için istikrarlı bir ortam yaratan hegemon, aynı zamanda sistemi istikrara kavuşturmak için de yatırım yapmaktadır. Diğer devletler, bu hegemon tarafından yaratılan istikrardan maliyetleri paylaşmadan yararlanacaktır. Bu tür bir hegemon “*benevolent* (yardımsever)” olarak tanımlanır.¹² Bugün hegemon kavramının bize çağrıştırdığı olumsuz anlam ise Gilpin’e dayanmaktadır. Gilpin’in uluslararası aktörler tarafından varsayılan marjinal fayda maksimizasyonu üzerine kurduğu neo-realist yaklaşımı, hegemonyayı yardımsever duruşundan çıkartarak onu ulusal çıkarların peşinde koşan aktör haline getirmektedir. Hegemonik devlet, bu durumda istikrar ve barış sağlamayı ikincil görev olarak edinmekte ve bunun karşılığında bundan fayda sağlayan devletlerden karşı fayda sağlamaktadır. Söz konusu devletler etkili bir muhalefet uygulayamayacak

---

¹⁰ Murat Jane, *Rusya Federasyonu’nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?*, Dora Yayınları, Bursa, 2020, s. 8-9.

¹¹ Ayrıca Bkz: Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, (çev: Kenan Somer), Onur Yayınları, İstanbul, 1986.

¹² Destradi, Age, s. 914-915.

kadar zayıf oldukları için bu duruma uymak zorunda kalacaklardır. Bu tür bir hegemon tipine “*coercive* (zorlayıcı)” denmektedir.¹³

Yukarıdaki tanımlardan farklı olarak Destradi, üç farklı hegemonya stratejisi tanımlamıştır. Hegemonik stratejinin ilk biçimi olan “sert” hegemonyadır. Bu tür bir hegemonik strateji, hegemon tarafından ortak hedeflere belirtilen retorik bağlılık ile tek taraflı hareket etme ve tabi devletler üzerinde bir tür hâkimiyet kurma niyeti arasındaki çelişkiye dayanmaktadır. Bu bağlamda ikincil devletler, yaptırımlar, tehditler, siyasi baskılar ve daha az ölçüde teşvikler yoluyla uygulamalarını değiştirmeye zorlanmaktadırlar. Bir başka hegemonik stratejiyse “ara hegemonya”dır. Burada hegemon, kendisini kabul etmelerini sağlamak için ikincil devletlere maddi fayda ve ödüllerin sağlanmasına odaklanmaktadır. Dahası, normlar ve değerler hegemon ve tabi devletler arasında belirli bir dereceye kadar paylaşılmaktadır. Son strateji olan “yumuşak hegemonya” ise liderliğe büyük ölçüde benzeyen bir stratejiyi ifade etmektedir. Bununla birlikte, liderliğin aksine hegemonun amaçları ve çıkarları hâlâ ön plandadır.¹⁴

Destradi, bu çalışmada hegemonya ile liderlik arasında, egemen devletin izlediği yöntemlerde temel bir fark olduğunu iddia etmektedir. Hegemon, kendi çıkarlarını gözeterek hedeflerini tabi devletlerinkilerle ortak bir şekilde sunarak gerçekleştirmeyi amaçlamakta; lider, ortak hedefler yaratıp bunların gerçekleşmesini sağlamak için bir grup devleti yönlendirmektedir. Bölgesel bir lider, tıpkı bölgesel hegemon gibi takipçilerinin değer ve çıkarlarını değiştirebilmektedir ancak bunun karşılığında bu değişimden kendisi de etkilenmektedir. Bu nedenle lider ve takipçiler ortak bir amacı paylaşmaktadırlar. Ayrıca liderlikte, hegemonyadan farklı olarak zorlama yerine karşılıklı fayda mevcuttur. Liderin başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:¹⁵

- Liderlik bir süreçtir,
- Liderlik etki içermektedir,

---

¹³ Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 203-211.

¹⁴ Ayrıca Bkz: Destradi, Age, s. 918-921.

¹⁵ Peter Guy Northouse, *Leadership: Theory and Practice*, (7. Ed.), Thousand Oaks, SAGE Publications, 2018, s. 3-4

- Liderlik bir grup bağlamında gerçekleşmektedir,
- Liderlik hedefe ulaşmaya amaçlamaktadır.

Destradi, iki şekilde uluslararası/bölgesel liderliğin gerçekleşebileceğinin altını çizmektedir. Bunlardan ilki lider tarafından başlatılan liderlik, diğeri ise takipçileri tarafından başlatılan liderliktir. Fakat Destradi, takipçileri tarafından başlatılacak bir liderlik ilişkisinin bölgesel güç tarafından benimsenecek bir strateji olamayacağını vurgulamaktadır.¹⁶

2. Türk Dış Politikasının Ana İlkeleri ve Dönüşümü (1923-2002)

Türkiye Cumhuriyeti, jeopolitik konumu ve doğru politikalar uygulaması halinde hegemonik güç olarak uluslararası sistem içerisinde rol oynaması mümkün olacaktır. Diğer yandan Türk dış politikasının temelleri, kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk tarafından özetle “Baticılık (Çağdaşlık)”, “Anti-revizyonist” ve “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” olarak belirlenmiştir.¹⁷ Yani genç Türkiye’nin amacı bir imparatorluk yaratmak ya da topraklarını genişletmek değil, Misak-ı Millî sınırları içerisinde güçlü, istikrarlı ve barışçıl bir ulus inşa etmektir. Bu ülkü, konjonktürel ve geçici değil Cumhuriyet’in temel yapı taşıdır.¹⁸

Soğuk Savaş’ın ilk dönemlerinde SSCB’den tehdit algılayan Türkiye’nin NATO’ya dâhil olması bu bağlamda düşünülebilir. Türkiye’nin NATO’ya katılması hem miras aldığı realpolitik ittifaklar sistemini devam ettirdiğinin hem de yüzünü Batıya dönmeye devam ettiğinin ispatıdır. Buna ek olarak 1959’da AB’ye girme başvurusu, ekonomik sebeplerin yanı sıra kendisini Batılı bir devlet olarak görme eğiliminden de kaynaklanmıştır. Ayrıca temel ilkelerden biri olan “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” bağlamında Türkiye, 2000’li yıllara kadar başta Orta Doğu devletleri olmak üzere komşularının iç meselelerinden uzak kalmayı tercih etmiştir.¹⁹ Bu dönemde Orta Doğu meselelerine uzak kalması yine Türkiye’nin Batılılaşma kimliğiyle

---

¹⁶ Destradi, Age, s. 924-925.

¹⁷ Mustafa Aydın, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs”, *Middle Eastern Studies*, 35:4, 1999, 152-186, s.156

¹⁸ Age, s.159.

¹⁹ Tarık Oğuzlu, “Türk Dış Politikasında Çıkarlar ve Değerler Tartışmasını Realizm ve Liberalizm Üzerinden Okumak”, Tarık Oğuzlu ve Yelda Ongun, (ed.), *Türk Dış Politikasında Güncel Sorunlar ve Teorik Uygulamalar*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 11.

açıklanabilir. Örneğin 1970'li yıllarda İslam İşbirliği Örgütü'ne girip girmeme tartışmaları da kimlik odaklı gerçekleşmiştir.²⁰

Türkiye'nin hem ulusal çıkarları kapsamında hem de kendini Batılı bir devlet olarak algılaması sonucunda Batı ile entegre dış politika yürütme örneklerinden biri de Arap - İsrail Savaşları'dır. Başlangıçta Filistin toprak bütünlüğünü savunan Türkiye, 1948 yılında kurulan İsrail'i bir yıldan kısa sürede tanımış, Müslümanlar arasında 1952 yılında ilk karşılıklı elçi gönderen ve kabul eden devlet olmuştur. 1948 yılındaki ilk Arap - İsrail Savaşı'nda da Türkiye tarafsızlığını korumuştur. Müslüman Arap devletlerin, Hatay'ın Suriye'ye verilmesi konusunda Şam'a verdikleri destek göz önünde bulundurulduğunda Ankara'nın tutumu reel-politik çerçevesinde değerlendirilmelidir.²¹ Hatay meselesine ek olarak Arap devletlerin SSCB'ye yakın duruşuna karşın İsrail ve Türkiye'nin Batı Bloku üyeleri olduğu da göz ardı edilmemelidir. Türkiye bu tutumunu, sadece 1'inci Arap - İsrail Savaşı'nda değil 2'nci Arap - İsrail Savaşı'nda (1956) da benzer sebeplerden dolayı sürdürmüştür.

1960'larda Kıbrıs meselesinden dolayı Batı'ya güvensizlik duymaya başlayan Türkiye, dış politikasında değişikliğe gitmiştir. Kıbrıs meselesine ilave olarak Arap ülkelerinde gelişen ekonomik fırsatlar da Türkiye için çekici bir faktör oluşturmuştur. Böylelikle Türkiye Arap - İsrail sorununda Batı'dan farklı bir yol izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin 1967'de başlayan 3'üncü Arap İsrail Savaşı'ndaki tutumu bu değişimin en net örneklerindedir. Türkiye bu savaşla beraber Arap ülkeleriyle ticaretini geliştirmiş ve Kıbrıs meselesinde tezlerine destek aramıştır.²² 1973 yılında çıkan 4'üncü Arap - İsrail Savaşı'nda Türkiye'nin Arap yanlısı tutumu daha belirgin bir hal almıştır. Nitekim 1973 petrol fiyatlarından doğan ekonomik kriz, Türkiye'nin ekonomik faktörlerle Orta Doğulu komşularıyla daha yakın ilişkiler kurmasını sağlamıştır.²³ 1980'lere gelindiğinde Türkiye'nin gündemi daha çok ASALA ve PKK terör örgütlerinden kaynaklı güvenlik

---

²⁰ Age, s. 12.

²¹ Kemal Karpat, "Turkish and Arab-Israeli Relations, Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974", *Leiden, E. J. Brill*, 1975, s. 116.

²² Age, s. 128-129.

²³ William Hale, *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, (çev. Nasuh Uslu), Serbest Akademi, Ankara, 2021, s. 155.

tehditleri, 1980 Askerî Darbesi gündemi ve sonrasında yeniden demokratikleşme hareketleri gibi iç politik meseleler olmuştur.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber yaşanan konjonktürel değişimler, Türkiye'yi büyük ölçüde yalnızlığa itmiştir. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve SSCB'nin yıkılmasıyla Türkiye'nin jeopolitik önemi başta müttefikleri tarafından sorgulanmaya başlamıştır. Zira Türkiye'nin Batılı müttefikleri için en önemli özelliği SSCB'ye olan coğrafi yakınlığıydı. Üstelik bu dönem Türkiye'nin iç güvenliğini sağlama ve toprak bütünlüğünü korumaya yöneldiği dönemdir. Her şeye rağmen Türk dış politikasında 1990'lar “Batıcılık” kimliğinin ön planda olduğu dönemlerdir. Türkiye, hem Soğuk Savaş'taki stratejik konumunu koruyabilmek hem de Batı ile iyi ilişkilerini sürdürebilmek için Orta Doğu, Orta Asya ve Balkanlar'da Batı ile birlikte hareket etmiş, söz konusu bölgelerde Batı ile uyumlu “rol model olma” politikası izlemiştir. Bunun en önemli göstergelerinden biri de 1'inci Körfez Savaşı sırasında ABD'ye verilen destektir.²⁴ 1'inci Körfez Savaşı öncesinde ABD şu üç konuda Türkiye'den yardım istemiştir.²⁵

- İncirlik hava üssünü kullanmak,
- Türkiye - Irak sınırına askerî yığınak yapılması,
- Suudi Arabistan'da toplanan uluslararası güce katılım sağlanması.

Dönemin devlet başkanı Turgut Özal, ilk iki isteği yerine getirmiştir. 17 Ocak 1991'de İncirlik üssünün kullanılması için karar çıkartılmış ve aynı gün Çöl Fırtınası Harekâtı başlamıştır. Aynı zamanda Türkiye, Irak sınırına 180.000 asker göndermiştir. Fakat Suudi Arabistan'a asker gönderme isteği, Anayasa'ya aykırı olduğundan kabul edilmemiştir.²⁶ Bu durum her ne kadar Batıcılık politikasıyla uyum sağlasa da Türk dış politikasının ana hatlarından biri olan “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkesi ve bunun gereği Orta Doğu meselelerine karışmama politikasından kopuşun başlangıcıdır.

---

²⁴ Bayram Sinkaya, “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve Batı Etkisi”, *Adam Akademi*, 1, 2011, s. 87-88.

²⁵ Sina Akşın, *Kısa Türkiye Tarihi*, (25. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 290.

²⁶ Age.

Görüldüğü üzere sistemde yaşanan değişimler Türkiye'nin jeopolitik konumunun Batılı devletlerce yeniden önem kazanmasına neden olmuştur. Söz konusu değişimler bu sefer Orta Doğu'da meydana gelmiştir. SSCB dağıldıktan sonra NATO kendisine yeni bir meşruiyet alanı ararken Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgali, NATO'ya istediği fırsatı sunmuştur. Ancak Türkiye burada verdiği desteğin karşılığını alamamış bilakis yeni bir güvenlik problemi doğmuştur. Irak'a yapılan müdahale ile Kuzey Iraklı Kürtler üzerindeki siyasî baskı kalkmış ve bölgede PKK faaliyetlerinde yükseliş gözlemlenmiştir. Bunun üzerine 1923'ten beri Orta Doğu meselelerine uzak kalan Türkiye, bölgeye güvenlik perspektifinden bakmaya başlamıştır. Türkiye 1990'larda Irak başta olmak üzere Orta Doğu ülkelerinin toprak bütünlüğü savunmakta diğer yandan PKK ile askerî mücadele sürdürmektedir. Türk dış politikasındaki Orta Doğu'da Batı ile beraber ilerleme stratejisi de etkili olamamıştır. Batı'nın özellikle Irak müdahaleleri, Türkiye'nin tüm hassasiyetine karşın PKK lehine olmuştur.²⁷

Müttefiklerinin dini nitelikli terörizm ile mücadele ettiği bu dönemde Türkiye, en önemli iç güvenlik sorunu olan PKK ile mücadelesinde yalnızlaştırılmıştır. 1990 - 2002 yılları arasında Türkiye, PKK sorununa ek olarak siyasî ve ekonomik sorunlar başta olmak üzere birçok konuyla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple dış politikasını kendi çıkar ve tercihleriyle yönlendirmekten çok reaktif bir tutum sergilemek durumunda kalmıştır.²⁸

3. Türk Dış Politikasında Orta Doğu: Bölgesel Hegemonya Stratejisi (2002 - 2016)

Söz konusu dönemde Orta Doğu'nun Türk dış politikasındaki rolü oldukça önemlidir. Bu dönemde 2'nci Körfez Savaşı olarak da adlandırılan 2003 yılındaki Irak müdahalesi ve sonrasında 2011 yılında hız kazanan Arap Baharı ile birlikte dünya üzerindeki silahlı çatışmaların büyük bir çoğunluğu Orta Doğu'da gerçekleşmiş, bölgede hâkim bir küresel ya da bölgesel güç bulunmayışı da istikrarsızlığı körüklemiştir. Bu bağlamda şekillendiği değerlendirilen Türkiye'nin Orta Doğu politikaları Irak, Suriye ve Mısır özelinde incelenerek kuramsal çerçeve kapsamında dönemsel

---

²⁷ Sinkaya Age, s. 89.

²⁸ Oğuzlu, Age, s. 13.

olarak “bölgesel hegemonya” ve “bölgesel liderlik” arasındaki uygulama başarısı değerlendirilecektir.

3.1. Irak

Türkiye ve ABD arasındaki ilişkiler yukarıda da aktarıldığı üzere 1990'ların başlarında iyileşmişse de akabinde yaşanan gelişmelerle dalgalanmaya başlamıştır. 2000'lere gelindiğinde iki devlet arasındaki en önemli sorun Kuzey Irak'taki Kürt varlığının statüsüdür. Konu iki açıdan Türkiye için hayati önem taşımaktadır. İlk olarak PKK, Kuzey Irak'ta üs kurmuş, ikincisi de bağımsız bir Kürdistan kurulabileceğini düşünmeye başlanmıştır. 2002 yılında AK Parti hükûmeti kurulduğunda ABD'de iktidarda bulunan neo-muhafazakârlar, Irak'a müdahale planları yapmaktaydı. Yeni Türk hükûmeti, bir yandan stratejik ortağı ile ters düşmek istemese de diğer yandan Irak'ın toprak bütünlüğünün bozulması ve Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurulmasından endişe etmiştir. 1 Mart 2003 tarihindeki Tezkere krizi ve 4 Temmuz 2003 tarihindeki Çuval olayından sonra Türkiye ile ABD ilişkileri daha da bozulmuş ayrıca kurulacak Irak düzeninden Türkiye tümüyle dışlanmış. ²⁹ Bu dışlanma sonrasında Türkiye Orta Doğu'da kurulacak düzende söz sahibi olmak için bölgede daha aktif rol oynamaya başlamıştır.

ABD'nin Irak müdahalesini takiben başlayan süreçte Türkiye'nin güvenlik algısına, istikrarsızlaşan güney sınırı da eklenmiştir. Saddam'ın devrilmesi ve artan Kürt milliyetçiliği, Türkiye ve müttefikleri arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemeye devam etmiştir. Yine de Türkiye, söz konusu dönemde Batılı kimliğinden ödün vermeyerek, İslam'ı Batılı değerlerle sentezlenebileceği vurgusuyla Orta Doğu'ya model ihraç etmeyi hedeflemiştir. Türkiye'nin bu tutumu, Batı tarafından da desteklenmiştir. Her bir devletin kendi iç dinamikleri, değerleri, sosyo-kültürel ve iktisadi yapısı, devlet geleneği ve geçmiş birbirinden farklı olduğundan hareketle Orta Doğu'da model olma arzusu, çalışmanın kuramsal çerçevesi kapsamında bölgesel hegemonya kurmakla açıklanabilir. Dönemin Türk dış politikasında Batı-İslam sentezi ile Orta Doğu'ya model olunması ve Türkiye'nin

---

²⁹ Hale, Age, s. 203.

Büyük Orta Doğu Projesi'ne dâhil olup olmama tartışmaları da bu kapsamda değerlendirilebilir.³⁰

Türkiye'nin özelde Irak genelde Orta Doğu politikalarında bir kırılma noktası da 2007 yılında yaşanmıştır. Bu tarihte Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) Irak sınırında konuşlanmış, aynı yıl PKK'nın saldırılarının artması ve Türk askerlerinin şehit olması neticesinde 5 Kasım 2007 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Bush ile görüşmek üzere Washington'a gitmiştir. Bu görüşme sonrasında ABD, Türk tarafının bazı isteklerini kabul etmek durumunda olduğunu anlamıştır Çünkü Türkiye, konuyla ilgili tek başına hareket edebilecek niyet ve kapasitede olduğunu göstermiştir.³¹ 5 Kasım 2007 görüşmesi Türkiye'nin bölgede "bölgesel hegemon" olabileceğinin ilk göstergesi olarak görülebilir. Görüşme sonrası TSK, kara ve hava güçleriyle PKK'nın Irak'taki varlığına operasyonlar düzenleyerek mevcut askerî durumu tersine çevirmiştir. Bu durum ABD - Türkiye arasında yeni bir döneme ve yeniden ortak bir Orta Doğu politikasının doğabileceğine de işaret eder.³² Genel olarak AK Parti'nin ilk döneminde (2002-2007) Türkiye, Orta Doğu politikalarında Batı ile uyumlu hareket etmiş, bölgeye Batı-İslam sentezi ile rol model olmak istemiştir

Kasım 2008 tarihinde ABD'de Başkan seçilen H. Barack Obama da, Türkiye'yi Irak müdahalesi sonrası Müslümanlarla ABD arasındaki ilişkilerin yeniden tesisi için önemli görmektedir. Ahmet Davutoğlu'nun 2009 yılında Dışişleri bakanı olmasıyla beraber, Türkiye'nin Orta Doğu politikası daha da önem kazanmış ve görünür olmuştur. Bu dönemde gerek iç siyasette gerek uluslararası arenada Türkiye'nin Orta Doğu'ya bu denli yönelmesi ve aktif rol oynama çabası İslamcı ve neo-Osmanlı eğilimli olmakla eleştirilmiş, Türkiye'de ise "vizyoner" olarak nitelendirilmiştir.³³ 2010 yılında dönemin Dışişleri Bakanı'nın sözleri dış politika kapsamını gösterir niteliktedir:

"Biz [Türk ve Arap dünyasının, Kars'tan Fas ve Moritanya'ya kadar, Sinop'tan Sudan'ın en güneyine Ekvator'a kadar, İstanbul

---

³⁰ Oğuzlu, Age, s. 15.

³¹ Hale, Age, s. 207.

³² Age, s. 208.

³³ Sinkaya Age, s. 92.

Boğazı'ndan Aden Körfezi'ne kadar olan] bu kuşağın tam bir güvenlik kuşağı, ekonomik entegrasyon kuşağı ve dünyanın örnek olarak göstereceği bir büyük refah alanı haline dönüştürmek istiyoruz... Bahsettiğimiz coğrafyada en geniş anlamda tam bir liberalleşme olmasını öngörüyoruz. Kars'tan kalkan bir taşıtın taşıdığı malla birlikte ta Fas'a, Moritanya'ya kadar engelsiz seyahat etmesini istiyoruz.”³⁴

Türkiye'nin söz konusu Orta Doğu politikası ne kadar revizyonist olmakla suçlansa da, yetkililer bunu reddederek Türk dış politikasının realpolitik çerçevesinde ilerlediğini beyan etmiştir. Yine bu dönemde Kafkasya, Balkanlar ve Orta Doğu'daki sınırların suniliğinden kaynaklı sorunlara vurgu yapılmıştır.³⁵ Bu bağlamda çalışmamızın kuramsal çerçevesinde belirttiğimiz üzere Türk dış politikasındaki vizyonerlik, “bölgesel hegemon stratejisi” ile uyum içerisindedir. Zira Türkiye, kendi çıkarlarını gözeterek hedeflerini, diğer devletlere bu hedefleri benimsetmek istemiştir. Türkiye'nin Irak dış politikasında 2008-2016 tarihleri arasında büyük ölçüde Irak'ta Kürt Bölgesel Yönetimi'nin dönem başkanı Mesut Barzani'yi desteklemiştir. Bu kapsamda Irak'la ilişkileri arka planda tutarak Barzani ile petrol anlaşması yapmıştır. Türkiye, başından beri devam eden Irak'ın toprak bütünlüğünün sağlanması politikası için bu adımları atmıştır.³⁶ Barzani'yi kendine yakın tutarak, üzerinde hegemonya kurmak istemiş ve nihayetinde 25 Eylül 2017'de Kuzey Irak'ta yapılan bağımsızlık referandumunun gerçekleşmesini engellemek istemiştir.

3.2. Suriye

2010 yılında Türkiye, Suriye, Lübnan ve Ürdün Dışişleri Bakanları İstanbul'da bir araya gelerek arasında “Yüksek Düzeyli Dörtlü İşbirliği Konseyi Tesis Edilmesi Hakkında Ortak Siyasî Bildirge” yayımlamışlardır. Bildirgenin en önemli amaçlarından biri bölgede ekonomik entegrasyonun sağlanması, Türkiye'nin asıl hedefiyse kendi liderliğinde bölgede

---

³⁴ Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/davutoglu-turk-arap-isbirligi-forumunda-konustu-14985312>, erişim 6.12.2021.

³⁵ Sinkaya, Age, s. 93.

³⁶ Barış Doster, “Türkiye ve Orta Doğu: Bölgesel Liderliğin Sınırlarını Tartışmak”, Tarık Oğuzlu ve Ceyhan Çiçekçi, (ed.), *Bölgesel ve Küresel Güçlerin Orta Doğu Politikaları Arap Baharı ve Sonrası*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 137-138.

liberalleşme başlatmaktı. Aynı yıl Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nde İran'a yeni yaptırımlar kararına karşı çıkmıştır. Söz konusu tüm gelişmeler, Türkiye'nin "bölgesel hegemonya" kurma stratejisinin adımları olarak değerlendirilebilir. Zira daha Arap Baharının ilk aylarında dönemin Dışişleri Bakanı'nın "*Türkiye bu değişim dalgasının sürükleyici lider ülkesi olmak durumunda. Böyle bir hedefle hareket ediyor. Yoksa bütün bu etrafta, değişim dalgasını olumsuz sonuçlarından en fazla etkilenecek ülkelerinden biridir. Eğer aktif bir öncülükle değişim liderliği yürütemezsek biz bu coğrafyada bu gelişmelerden en olumsuz etkilenen ülke oluruz*"³⁷ sözleri de söz konusu stratejinin benimseneceğine örnektir.

Türkiye 2002-2011 yılları arasında Suriye ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmışsa da Arap Baharı sonrasında temel Suriye politikası, "Sünni" bir eksende bölgeyi Baas partisinin etkisinden kurtarmaktı. Bu bağlamda Türk dış politikası, Orta Doğu'yu mevcut küresel düzenle uyumlu bir biçimde düzenlemek üzerine kurulu olabilir.³⁸ Dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Esad'a "kardeş" olarak yaklaşmasının Esad'ı ülke içerisinde bazı reformlar yapmaya ikna etmeye yönelik olduğuna dair literatürde söylemler mevcuttur. Erdoğan, bu bağlamda Esad'dan birtakım taleplerde bulunmuş ancak Esad'ın bu talepleri kabul etmemesiyle beraber Türk hükûmeti, muhalifleri desteklemeye başlamıştır. Erdoğan'ın Esad'dan talepleri şu şekilde sıralanabilir:³⁹

- İsrail ile ilişkileri geliştirmek bağlamında Golan Tepeleri'nden vazgeçilmesi,
- Lübnan'da Hizbullah'a verilen desteğin çekilmesi,
- Filistin meselesinde iki devletli çözümü kabul ederek Hamas'a verilen desteğin çekilmesi,
- Orta Doğu Serbest Bölgesi'ne dâhil olması ve bu kapsamda liberal politikaları benimsemesi,
- İhvan'ın iktidara dâhil edilmesi.

---

³⁷ Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/davutoglundan-liderler-zirvesinde-degisim-dersi-308258>, erişim 11.12.2021.

³⁸ Göksel İşyar, *Suriye Krizi ve Türk Dış Politikası*, Hipotez Yayıncılık, Bursa, 2017, s. 2-7.

³⁹ Carol Migdalovitz, "Israeli-Arab Negotiations: Background, Conflict, and U.S. Policy", *CRS Report for Congress*, Washington D.C., 2010, s. 40.

Türkiye'nin talepleri Esad tarafından yerine getirilmemiş, Türkiye için 2011'den itibaren hem iç hem de dışta en önemli güvenlik meselesi Suriye krizinden kaynaklanmış, Irak sınırına ilave olarak 911 km olan Suriye sınırı da terör örgütlerinin barındığı yer haline gelmiştir. Türkiye ilk olarak sorunun uluslararası kamuoyuna gösterip NATO'yu devreye sokmaya çalışsa da ABD, Suriye krizine hep mesafeli davranmıştır. 3 Ekim 2012'de Akçakale saldırısına Türkiye'nin de yanıt vermesiyle ilk askerî tepki gösterilmiştir. 2014 - 2017 yılları arasında Türkiye'nin güvenlik algısına bir de DAES tarafından yapılan saldırılar eklenmiştir. Özellikle 2015 yılı Türkiye'de DAES teröründen birçok sivil ölmüştür. DAES'e ilave olarak bu dönemde Suriye krizi ile bağlantısı olarak PKK - YPG saldırıları da artmış, yurt içinde siviller sınırlardaysa Türk askerleri sık sık hedef alınmıştır. PYD, elde ettiği toprakları birleştirmek için Halep'in kuzeyini 2016'da ele geçirmiştir. Türkiye ise sınırı boyunca PKK uzantısı olan PYD'nin devlet kurma girişimine karşın 24 Ağustos 2016'da Fırat Kalkanı Operasyonu'nu başlatmıştır. 2016 yılından itibaren Türkiye'nin Suriye sahasında askerî varlığı devam etmektedir. Tüm bunlara ilave olarak çok ciddi bir mülteci krizi yaşanmaktadır. Göç İdaresi Başkanlığı'nın yayımladığı rakamlara göre 2021 yılında Türkiye'de resmî olarak 3.736.760 Suriyeli, geçici koruma altında bulunmaktadır.⁴⁰ Sayısı tam olarak bilinmeyen ve düzensiz göçmen kategorisinde bulunan Suriyelileri de eklediğimizde bu rakam daha çok yükselmektedir.

3.3. Mısır

Arap Baharı, Türkiye'ye Orta Doğu'yu kendi liderliğinde şekillendirme fırsatı yaratmıştır. Özellikle de Mısır'da Hüsnü Mübarek'in devrilmesini destekleyen ve Mısır meselesine angaje olan Türkiye için uluslararası arenada yeni Osmanlı kurma peşinde olduğuna dair suçlamalar çoğalmıştır. Dönemin Türk Dışişleri Bakanı 2013 yılındaki "100 yıl önce Yemen ile Üsküp, ya da Erzurum ile Bingazi aynı ülkenin parçasıydı. Bunu dediğimizde bize 'Yeni Osmanlıcı' diyorlar. Bütün Avrupa'yı birleştirenler 'yeni Romacı olmuyor da, Orta Doğu'yu birleştirenler 'Yeni Osmanlıcı' oluyor"⁴¹

⁴⁰ T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, erişim 11.12.2021.

⁴¹ Vatan, <https://www.gazetevatan.com/siyaset/onlar-neden-yeni-romaci-olmuyor-519199>, erişim 13.12.2021.

sözleri, çalışmanın kuramsal çerçevesi kapsamında Türk dış politikasının Orta Doğu’da bölgesel hegemonya stratejisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Avrupa’dan bakıldığında da Türkiye, Orta Doğu’da hegemonya kurmak istemektedir. Alman yazar Jürgen Gottschlich’in “*Erdoğan, Esad’ın devrilmesinden sonrası için Sunni bir Orta Doğu’da daha güçlü bir lider olmanın hesabını yapıyor*”⁴² sözleri, Avrupa’nın konuya nasıl baktığına dair ipucu vermektedir. Bu sünni blokun en önemli ayağını da Mısır’da Mübarek sonrası iktidara gelen Muhammed Mursi oluşturmaktaydı.

Aslında gerçekten de doğru hamleler izlendiğinde, Türkiye’nin liderlik potansiyelinin yüksek olduğu bir dönemdir. İlk kez üst düzey olarak görüşme 2012’de Mursi ve dönemin cumhurbaşkanı Abdullah Gül arasında gerçekleşmiştir. Mursi, yeni dönemde Türkiye ile yakın ilişkiler kurup her konuda Türkiye’yi örnek aldıklarını vurgulamıştır. Zira Mısır tarafından Filistin politikası, Suriye meselesi ve İran’a karşı tutum gibi önemli bölgesel sorunlarda Türkiye takip edilecektir. Mursi, daha iktidarını sağlamlaştırmadan ve iç politikaya yönelmeden Türkiye ile karşılıklı vize serbestisi ve ortak karayollarının kurulması gibi hamlelere kalkışmıştır. Bu bir yıl içerisinde Türkiye ve Mısır arasında birçok üst düzey diyalog ve iş birliği anlaşmaları düzenlenmiştir. Fakat Mısır halkının ülke içinde yaşadığı sosyo-ekonomik sorunları, halkın isteklerini görmezden gelerek Türkiye ile bir Sünni bloklaşmaya giden Mursi, iktidarda bir yıl kalabilmiştir. 2013 yılında Yüksek Askerî Konsey lideri Sisi, Mursi’yi görevden almış ve iktidara el koymuştur. Mursi yönetimi ile yakın ilişkileri olan AK Parti, bunu anti-demokratik bir hareket olarak nitelendirmiş ve darbeye uluslararası alanda en sert tepki veren ülke olmuştur. Çok geçmeden Erdoğan, yeni hükümeti tanımadığını duyurmuştur. İlişkilerin gerilmesi ekonomi başta olmak üzere tüm alanlara yansımıştır. Aynı yıl karşılıklı olarak büyükelçiler *persona non grata* ilan edilerek diplomatik ilişkiler minimum seviyeye indirilmiştir.⁴³

---

⁴² İşyar, Age, s. 169.

⁴³ İsmail Numan Telci, “Türkiye’nin Mısır Politikası 2013”, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner, (ed.), *Türk Dış Politikası Yılığ*, SETA, İstanbul, 2013, 187-208, s. 195.

Gergin devam eden ikili ilişkilere önemli bir konu da eklenmiştir: Doğu Akdeniz. Sisi, Doğu Akdeniz’de Türk çıkarlarına aykırı faaliyetlerde bulunmaktadır. Mısır, Yunanistan, GKRY ve İsrail sıklıkla bölgede bir araya gelmektedir. Özellikle son zamanlarda Mısır - GKRY ittifakı isminden sıklıkla söz ettirmektedir. Mısır, adanın tek temsilcisi olarak GKRY ile anlaşmalar yapmakta ve Lübnan, İsrail ile beraber münhasır ekonomik bölge oluşturmaktadır. Bu durum da doğal olarak Türkiye ve KKTC tarafından kabul edilmemektedir.⁴⁴ Görüldüğü üzere Türkiye’nin büyük bir heyecanla bölgeye rol model olma ve hegemonya kurma çabaları söz konusu tüm devletlerle ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

Bölgesel rol model olma ve hegemonya stratejisi başarısız olan ve bölgede büyük ölçüde yalnızlaşan kendi sorunlarına yönelen Türkiye, Orta Doğu’ya olan 2002 - 2016 yılları arasındaki ilgisini azaltmıştır. Türkiye, 15 Temmuz 2016 Darbe girişimi ve iç politikada yükselen milliyetçi söylemle birlikte Türk dış politikası jeopolitik gerçeği olan Türk Dünyası’na yönelmiştir.

4. Türk Dış Politikasında Türk Dünyası: Bölgesel Liderlik Stratejisi (2016-2021)

İlk olarak belirtmek gerekir ki tarihin hiçbir döneminde Türk Birliği kurulması söz konusu olmamıştır. Ziya Gökalp, tüm Türklerin tek devlet çatısı altında toplandığı sisteme “ilhanlık” adını vererek tarihteki tek ilhanlığın Metehan döneminde kurulduğunu tespit etmiştir. Bunu, “*Mete, bu feragatine mukabil Türk ırkından olan ne kadar boylar, iller, hakanlıklar varsa birleştirerek bir ilhanlık vücuda getirdi. Mete’nin mefküresi bütün Türkleri birleştirmektir*” sözleriyle açıklamıştır.⁴⁵ Ancak tarihte bundan sonra meydana gelen olaylar, Türkleri çeşitli coğrafyalara gitmeye mecbur bırakmıştır. Gittikleri coğrafyalarda kimi zaman farklı devletler kurmuş kimi zaman farklı devletlerin hâkimiyetine girmişlerdir. Bu durumda hiçbir Türk devleti, diğerleri ile birleşme gibi bir politika da izlememiştir. Ancak siyasi olarak ne kadar ayrı birimler halinde varlıklarını sürdürseler de Türkiye (Selçuklu ve Osmanlı) ile Türk Dünyası hiçbir zaman etkileşimi kopartmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti “Türklük” kimliğine dayanan bir

---

⁴⁴ İsmail Numan Telci, “Türkiye’nin Mısır Politikası 2018”, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner, (ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı*, SETA, İstanbul, 2018, s. 115-116.

⁴⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 229.

ulus devlet olarak sisteme dâhil olduğundaysa, Türkistan ata yurt olarak benimsenmiş, türlü hassasiyetler geliştirilmiştir.⁴⁶ Özellikle kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk'ün şu sözleri, Türkiye'nin Türk Dünyası hassasiyetini ifade etmektedir:

“Bugün Sovyet Rusya, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez... O zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, öz kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız.”⁴⁷

Gerçekten de 1991 yılına kadar Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkileri SSCB ile ilişkiler çerçevesinde geliştirilmiş, bunun ötesine geçmemiştir. Ancak SSCB'nin dağılmasıyla birlikte beş Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuşması Türkiye tarafında büyük heyecan uyandırmıştır. Zira dil, din ve millet birliği söz konusu bölgelerde bir açılım sağlama potansiyeli doğmuştur. Zira beş devleti de ilk tanıyan devlet Türkiye olmuştur. SSCB'nin yıkılmasını takiben Batılı güçlerin de desteğiyle bölgedeki devletlere rol model olmak Türkiye açısından oldukça olumlu karşılanmıştır. Bu kapsamda Türkiye, bölgede birçok örgüt kurmuş, ikili ve çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi için çabalamış, eğitim, kültür gibi alanlarda çeşitli aktiviteler düzenlemiştir. 1990'ların başı Türkiye ve Türk devletlerinin ilişkilerindeki kurumsallaşma dönemidir.

Türkiye'nin söz konusu çalışmalarından biri 1992 yılında TİKA'nın Türk dili konuşan ülkelerin kalkınmasına yardımcı olunması amacıyla kurulmasıdır.⁴⁸ Aynı yıl “Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi” gerçekleştirilmiştir. 1993 yılında Türkiye ve beş Türk devletinin katılımıyla, “Türk Halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak” amacıyla TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı)

---

⁴⁶ Fırat Yıldız ve Çınar Özen, “Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye”, Fırat Yıldız, (ed.), *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Küresel Politika*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2021, 15-38, s. 16-17.

⁴⁷ Age, s. 17.

⁴⁸ TİKA, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>, erişim 17.12.2021.

kurulmuştur.⁴⁹ Tüm bunların yanında Türkiye beş Türk devletine de ithalat ve proje kredisi vermiştir. Bölgeden gelen öğrencilere burs verilmesi, bölgeye doğrudan uçuşların başlatılması da önemli diğer projelerdir.⁵⁰ Bunlara ilave olarak Türkiye bu ilk kurumsallaşma döneminde her beş devlete de ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite bazında MEB'e bağlı okullar açmaya başlamıştır.⁵¹

Ancak her ne kadar kurumsallaşma alt yapısı oluşturulmuş olsa da bu ilk heyecan uzun sürmemiştir. İlk olarak Türkiye'nin bölgedeki kültürel ve eğitimsel faaliyetleri, FETÖ gibi terör örgütleri tarafından kötü amaçlarla kullanılmış, bu durum da Türkiye'ye olan güvenin azalmasına neden olmuştur. İkinci neden 1990'lar boyunca Türkiye'de popülerleşen ve heyecanla karşılanan "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" düşüncesi bazı taraflarda Turancılık olarak adlandırılmasıdır. Özellikle Rusya ve İran, Türkiye'yi Turancı/emperyal politikalar izlemekle suçlamıştır. Bu politika, Türkiye'yi bölgede güç duruma düşürmüştür. Üçüncü olarak kısa bir süre içinde Rusya'nın toparlanarak uluslararası arenaya geri dönmesi ve yakın çevre doktrini kapsamında post-Sovyet alanı "arka bahçesi" ilan etmesi Türkiye'nin bölgede tek başına etkin olamayacağını kanıtlamıştır. Sovyet döneminde oluşturulan ekonomik, siyasî ve askerî bağılıklar bölge içinde Rus hegemonyasının kısa sürede yeniden inşa edilmesine neden olmuştur. Kısacası Türkiye'nin bölgeye yönelik ani ve kontrolsüz girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış, ilişkiler yüzeysel bir zeminde devam etmiştir.

Türkiye'nin bu ilk dönem Türk Dünyasına yönelimi de büyük ölçüde bölgesel hegemonya stratejisi ile açıklanabilir. Zira Türkiye bölge gerçeklerini, Türk devletlerinin iç siyasî, ekonomik, sosyal yapılarını dikkate almadan açılım sağlamaya çalışmıştır. Söz konusu devletlerin, bir "ağabey"den yeni kurtulmuşken başka bir "ağabey" arzu ettiğinin düşünülmesi doğru değildir. Tüm bunlara ilave olarak bu dönemde Türkiye'nin bölge ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir ekonomik potansiyeli de söz konusu değildir.⁵²

---

⁴⁹ TÜRKSOY, <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>, erişim 17.12.2021.

⁵⁰ Yıldız ve Özen, Age, s. 22.

⁵¹ Age, s. 20-21.

⁵² F. Stephan Larrabee ve Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Publication, Santa Monica, 2003, s. 101.

Tüm bu sebeplerden dolayı, Türkiye ve Türk Dünyası ilişkileri 2000'lerde durağan geçmiştir. Ayrıca yukarıda aktarıldığı üzere 2000'ler çoğunlukla Türkiye'nin Orta Doğu'ya yöneldiği bir dönemdir. Türk Dünyası ile ilgilenmek için kurulan TİKA bile, bu dönemde ilgisini Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yönlendirmiştir. Türkiye'nin yeniden Türk Dünyası ile yakın ilişkiler kurması ise 2009 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türk Keneşi (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi) ve TÜRKPA (Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi) kurularak ilişkiler daha da kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. Zira Keneş'in en temel hedefi, Türk dünyası içinde bir entegrasyon oluşturmaktır. Bunlara ilave olarak 2011'de Türk İş Konseyi, 2012'de Türk Kültür ve Miras Vakfı, 2014'de Türk Akademisi kurulmuştur.⁵³

2010'larda rotasını Türk Dünyasına kaydıran Türkiye özellikle 2016 yılından sonra ulusal çıkarları bağlamında ortak değerleri savunarak "Türk" kimliğini vurgulamaya başlamış ve bölgeye angaje olmuştur. Türkiye, Orta Doğu'da bölgesel hegemonya stratejisini kullanıp başarıya ulaşamamıştır. Türkiye'nin Orta Doğu'da yalnız kalmasının nedenleri şu şekilde sıralanabilir:⁵⁴

- Mısır'daki müttefiki Mursi'nin devrilmesiyle Sisi'nin rakip bir iktidar kurması ve Sisi rejiminin uluslararası alanda tanınması,
- Rusya'nın Suriye müdahalesiyle beraber Esad rejiminin güçlenmesi,
- ABD'nin geleneksel Türk-Amerikan müttefikliğini bir kenara bırakarak bölgede IŞİD merkezli radikal teröre karşı Türkiye'nin en büyük güvenlik problemini oluşturan PYD/YPG ile iş birliği yapması.

Tüm bu sebepler, Türkiye'nin yüzünü Orta Doğu'dan başka bölgelere de çevirmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin liderlik edebileceği ya da hegemonya kurabileceği akla gelen ilk bölge Balkanlardır. Ancak Balkanlar'daki çoğu devlet AB üyesi, olmayanlarsa aday ülke durumundadır. AB, Türkiye'nin bölgede kendi çıkarlarına zıt hamleler

---

⁵³ Yıldız ve Özen, Age, s. 26.

⁵⁴ Oğuzlu, Age, s. 20-21.

yapmasına izin vermeyecektir. Ayrıca çalışmamızda Türkiye'nin liderlik edeceği bölge olarak Orta Asya ve Kafkasya bölgesi yerine Türk Dünyası alt bölgesini seçmemizin de sebepleri mevcuttur. Öncelikle Gürcistan bağımsızlığına zeval getirebilecek bir hamlede Rusya gibi büyük bir güçle savaşmaktan geri kalmamıştır. Her ne kadar siyasî, askerî ve ekonomik bağlamda Türkiye ve Gürcistan arasındaki ilişkiler iş birliği ile açıklanabilse de aralarında farklı bağların olmadığı da aşikârdır. Kafkasya'nın diğer bir devleti olan Ermenistan'ın ise var oluşu Türk ve Türkiye düşmanlığı üzerinedir. Tacikistan, Gürcistan gibi Türkiye'nin iş birliği yapabileceği bir devlet olsa da ikili ilişkilerde İran faktörü göz önünde bulundurulmalıdır.

2016'dan sonraki süreçte ekonomi ve enerji alanları başta olmak üzere ikili ve bölgesel birçok iş birliği alanı yaratılmıştır. Türkiye'de "Türklük" kimliği devletin resmî kadrolarında daha çok vurgulanmaya başlanmıştır. Bu durumun iç politikadaki en önemli sebebi 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi, bölgesel olarak incelendiğindeyse 2015 yılında Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizine Kazakistan'ın arabulucu olması ve Özbekistan'da Kerimov'un ölümünden sonra Mirziyoyev'in iktidara gelmesi Türkiye'yi Türk Dünyasına yakınlaştıran nedenler olmuştur.⁵⁵ Yine 2016 yılında Ermenistan ile Azerbaycan arasında patlak veren Dört Gün Savaşları'nda Türkiye, Azerbaycan'dan yana net bir tutum sergilemiştir.⁵⁶

2019 yılında düzenlenen 11. Büyükelçiler Konferans'ında "*Yeniden Asya*" açılımının ilan edilmesi,⁵⁷ Türkiye'nin rotasını nihai olarak Türk Dünyası başta olmak üzere Asya'ya çevirdiğini göstermektedir. Yine 2019'da Antalya'da yapılan Diplomasi Forumu'nda da jeostratejik olarak Asya'ya dönüş, en önemli konulardan birisi olmuştur. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun aynı yıl düzenlenen "*Yeniden Asya*" çalıştayının açılışında yaptığı konuşmada "*en batıdaki Asyalı, en doğudaki Avrupalı*" sözleri dikkat çekicidir. Söz konusu eksen kaymasına somut bir örnek vermek gerekirse Türkiye bursları, uzun zaman yüzdesel olarak çoğunlukla Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya verilirken 2019 yılında Orta Asya ve Kafkasya toplamı

---

⁵⁵ Yıldız ve Özen, Age, s. 26-27.

⁵⁶ Jane, Age, s. 341.

⁵⁷ SAM, http://sam.gov.tr/yeniden-asya_calistayi.tr.mfa, erişim 18.12.2021.

%13,⁵⁸ 2020 yılındaysa %21'e⁵⁹ yükselmiştir. 2020 yılında Türk Dünyası'nın entegrasyonu açısından ayrıca iki önemli konu mevcuttur. Bunlardan ilki Covid-19 ile mücadele kapsamında ortak hareket ederek ülkelerin birbirlerine bireysel olarak da yardım etmesidir. İkincisi ve daha önemlisiyse her zaman teoride kalan askerî iş birliğinin 2'nci Karabağ Savaşı ile beraber pratiğe geçirilmiş olmasıdır. Asgari düzeyde Türkiye-Azerbaycan arasında olan iş birliğine, diğer Türk devletleri de destek sağlamıştır.⁶⁰

Çavuşoğlu'nun 2021 yılında Kırgızistan'da yaptığı bir konuşmada “*Yeniden Asya girişimimiz ata yurdumuz Orta Asya ile ilişkilerimize de yeni bir boyut kazandıracak. Çünkü aynı dev çınarın dalları, aynı güçlü gövdenin kollarınız*”⁶¹ sözleri Türkiye'nin dış politikada “İslam” kimliği yerine “Türk” kimliğiyle hareket etmeye başladığının bir diğer ispatıdır. 31 Mart 2021'de Özbekistan'da yapılması beklenen ancak pandemiden dolayı online bir biçimde gerçekleştirilen Türk Keneşi zirvesinde Türk Dünyası entegrasyonu açısından kayda değerdir. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ın katıldığı; Macaristan'ın gözlemci olarak katıldığı; 30 yıllık Türkiye ve Türk Dünyası ilişkileri içerisinde ilk kez Türkmenistan'ın iştirak ettiği gayri-resmî toplantıya Nursultan Nazarbayev de Onursal Başkan olarak katılmıştır. Toplantıda alınan en önemli karar Konsey'in artık bir uluslararası örgüt olarak işlevselleşmesi gerektiğidir. İkinci olarak fiili olarak desteklemeseler de Azerbaycan'ın Ermenistan karşısındaki başarısının kutlanması, Azerbaycan'a Türk Dünyası tarafından verilen toplu ilk destek mahiyetindedir.⁶²

Söz konusu toplantıda Nazarbayev, Türk Keneşi'nin daha entegre hareket edebilmesi için isminin Türk Devletler Birliği olarak değiştirilmesini

---

⁵⁸ Türkiye Bursları 2019 Yıllık Raporu, YTB, s. 31, <https://turkiyeburslari.gov.tr/Content/Upload/files/TB%20Rapor-2019.pdf>, erişim 19.12.2021.

⁵⁹ Türkiye Bursları 2020 Yıllık Raporu, YTB, s. 35, <https://turkiyeburslari.gov.tr/Content/Upload/files/TB%20Rapor-2020.pdf>, erişim 19.12.2021.

⁶⁰ Halil Akıncı, “Türk Dünyasının Jeopolitiği ve Türk Dış Politikasındaki Yeri”, <https://kriterdergi.com/turk-dunyasinin-jeopolitigi-ve-turk-dis-politikasindaki-yeri>, erişim 18.12.2021.

⁶¹ AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yukselen-bir-deger-olarak-asya-ve-turkiye-nin-rolu/2208459>, erişim 19.12.2021.

⁶² Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Türkistan Gayriresmî Zirvesi Bildirisi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-turkistan-gayriresmi-zirvesi-bildirisi_2220, erişim 18.12.2021.

önermiştir. Gerçekten de 12 Kasım 2021’de İstanbul’da toplanan Türk Keneşi 8. Zirvesi’nde Keneş’in adı Türk Devletler Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Söz konusu Zirve’nin başlıca gündemi, Türk devletlerinin, üçüncü uluslararası aktörlerle iş birliği yöntemlerinin geliştirilmesi, Türk Yatırım Fonu kurulması ve Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi’nin onaylanması olmuştur.⁶³

Türkiye’nin Türk Dünyası açılımı bu sefer daha hamasetten uzak, realpolitığe yakın ilerliyor gibi gözükmektedir. Türkiye, gerek 1990’larda Türk Dünyasında gerekse 2002 - 2016 yılları arasında Orta Doğu’da kullandığı ve başarısız olduğu “bölgesel hegemonya” stratejisini bir kenara koyarak Türk Dünyasında bölgesel liderlik stratejisi izlemelidir. Yani kendi çıkar ve hedeflerini bölgeye iletmek yerine bölge gerçeklerini kavrayıp ortak çıkarlar geliştirmelidir. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan siyasî, ekonomik, kültürel ve diğer tüm alanlarda egemen eşit olmalıdır. Türkiye’nin bölgesel lider olmasının sebebiyle, ekonomik olarak daha gelişmiş bulunup siyasî devlet geleneğinin daha eski olmasıdır. Tecrübelerini diğer Türk devletlerine aktarmalı, yuvarlak masa etrafında ilişkiler derinleştirilmelidir. Tüm bunlara ek olarak Türkiye, Rusya ve Çin’i karşısına alarak değil, iş birliğine yatkın bir devlet modeli göstererek bölgesel liderlik etmelidir.

Sonuç

Sandra Destradi, bölgesel güçlerin de kendi bölgelerinde, “emperyal”, “bölgesel hegemonya” ve “bölgesel liderlik” stratejileriyle hâkimiyet kurabileceklerini belirtmiştir. Askerî güç unsurunun kullanılması ve bölge ülkelerine kendi politikalarını zorla benimsetme emperyal, bölgeye ortak hedefler sunarak kolektif hareket etme bölgesel liderlik olarak adlandırılmıştır. Bölgesel hegemonya ise bu ikisinin arasında kalan kısımdadır. Doğrudan bir askerî güç kullanılmasa da bölgeye kendi isteklerini zorla kabul ettirme stratejisidir. Çalışmamızın temasını bölgesel liderlik ve bölgesel hegemonya oluşturmaktadır. Bir bölgesel güç olan Türkiye, hem coğrafi konumundan dolayı hem de imparatorluk geçmişinden

---

⁶³ Türk Devletler Teşkilatı, <https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi>, erişim 19.12.2021.

dolayı, söz konusu stratejileri uygulamaya yatkın bir profildedir. Diğer yandan Türkiye'nin bu stratejileri uygulayabileceği iki önemli alan Orta Doğu ve Türk Dünyası'dır. Bu kapsamda çalışmamız Türkiye'nin bu iki bölgedeki stratejilerine odaklanmıştır.

1923 yılında Osmanlı Devleti'nin halefi olarak uluslararası sisteme katılan Türkiye Cumhuriyeti, dış politikasında “Batıcılık (Çağdaşlık)”, “Statükoculuk” ve “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” ilkelerini benimsemiştir. İmparatorluk sonrası ulus devlet sürecinde olan Türkiye, bu dönemde bölgesel sorunlarla doğrudan alakadar olmamıştır. Ulus devlet sürecinde Türkiye kendisini “Türk”, “Müslüman” ve “Batılı” kimlikleriyle tanımlamıştır. 2000'lere kadar Türkiye, özellikle Soğuk Savaş boyunca birkaç istisna dışında Batı ve “Batılı” kimliği ile hareket etmiştir. 2002-2016 yılları Türk dış politikasında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın önem kazandığı dönemdir. Bu durumun sebepleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- AK Parti'nin iktidara gelmesi ve “Müslüman” kimliğini ön plana çıkarması,
- Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber istikrarsızlaşan uluslararası sistem,
- Türkiye'nin müttefiki Batı için kısmen jeopolitik önemini kaybetmesi,
- Özellikle Orta Doğu ve Türkiye Dış Politikasının ilgi alanındaki bölgelerde artan köktenci terörizm,
- ABD'nin 2003 yılındaki Irak müdahalesinden sonra Türkiye üzerinde artan PKK saldırıları ve PYD/YPG kaynaklı terörizm baskısı.

Özellikle Irak işgalinde ABD ile ters düşen Türkiye; Irak, Suriye, İran başta olmak üzere Orta Doğu ve yakın coğrafyasındaki ülkelerle ikili iyi ilişkiler geliştirmeye başlamış, Körfez ve Kuzey Afrika ülkeleriyle ilgili de açılımlar yapmıştır. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun döneminde ilişkiler daha da derinleştirilmeye çalışmış ve Türkiye açık bir şekilde bölgesel hegemonya olmayı denemiştir. Özellikle Arap Baharı, Esad'a yapılan demokrasi taleplerini dikkate al çağrısı, Mısır'da Mursi'nin iktidara gelmesi ile Türk Dış Politikası'nda heyecanla karşılanmıştır. Esad, demokrasi taleplerini geri çevirdiğinde Suriye ile ilişkiler gerilmiş, Mursi bir darbe ile

İktidardan uzaklaştırılınca Mısır ile ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Türkiye'nin bu dönemde kuramsal olarak bölgesel hegemonya stratejisini kullandığı ileri sürülebilir. Türkiye, bölge gerçekleri ve küresel aktörlerin değişen çıkarları sebebiyle attığı adımlarda istediği sonucu elde edememiş, Orta Doğu'da eşi görülmemiş güvenlik meseleleriyle boğuşmak durumunda bırakılmış ve uluslararası arenada ise yalnızlaştırılmıştır.

Orta Doğu'daki sorunlardan sonra Türkiye rotasını bir diğer liderlik edebileceği bölge olan Türk Dünyası'na çevirmiştir. Öncelikle alışmamızda literatürde sıklıkla geçen "Orta Asya ve Kafkasya" yerine "Türk Dünyası" kullanmamızın iki sebebi mevcuttur. Birincisi 2021 yılında Türk Dünyası için önemli bir adım olan Türk Devletler Teşkilatı'nın kurulması ve bu bağlamda bir hassasiyet oluşturulmaya çalışılmasıdır. İkincisi ise bahse konu bölge ülkelerinden Gürcistan'ın Türkiye'den ziyade AB, Tacikistan'ın İran, Ermenistan'ın ise Rusya ile daha çok iş birliği yapma eğiliminde olmasıdır. Türk Dış Politikası'nda tekrar Türk Dünyası yöneliminin başlangıcı olarak 2016 yılının alınmasının birçok sebebi mevcuttur. Öncelikle Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz 2016 darbe süreciyle beraber temeli atılan Cumhurbaşkanlığı ile Türkiye, 2002 - 2016 yılları arasındaki "Müslüman" kimliği ile birlikte "Türk" kimliğini de dış politikada öne çıkarmıştır. Ayrıca 2016 yılı bölge devletlerinin birbirleriyle ve Türkiye'yle yakın ikili ve çok taraflı ilişkiler geliştirdiği yıldır. Örneğin Kerimov iktidarında Özbekistan, Türk Dünyası faaliyetlerine katılmamış, özellikle Andican olaylarından sonra Türkiye ile ilişkileri hep durağan ilerlemiştir. 2016 yılında Kerimov'un ölümüyle Özbekistan Türk Dünyası faaliyetlerine dâhil olmaya başlamıştır. Kazakistan, Rusya-Türkiye arasında arabulucu olmuş, Azerbaycan - Ermenistan Savaşı'nda Türkiye resmen diğer Türk devletleri kısmi olarak Azerbaycan'a destek vermiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı 2016 yılı Türk Dünyası'nın birbirine yakınlaşması adına bir milattır.

Bu yakınlaşmanın kökleri aslında 1991 yılına dayanmaktadır. 1991 yılında Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Türkiye tarafından heyecanla karşılanmıştır. Bu heyecanı Türkiye'nin batılı müttefikleri de körüklemiş, Türkiye'yi SSCB sonrası bölgeye model olması için cesaretlendirmişlerdir. Bu kapsamda 1990'ların başları, Türkiye ve Türk Dünyası için kurumsallaşma dönemidir. TİKA, TÜRKSOY gibi kurumlar kurulmuş, ayrıca bölgeye çeşitli ekonomik, kültürel ve siyasî yatırımlar yapılması planlanmıştır. Ancak Türk Dünyasının birbirine kavuşması

uzun sürmemiştir. Rusya'nın yeniden güçlenmesi, Türkiye'nin yeteri kadar maddi gücünün olmayışı, bölge devletlerinin Türkiye'ye duyduğu güvensizlik gibi sebeplerle Türkiye'nin bölgeye yönelik stratejisi başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın bir sebebi de daha yeni Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan bölge devletlerinin başka bir ağabeyin etkisi altına girmek istememeleri, Türkiye'nin girişimlerini bölgesel hegemonya stratejisi olarak görmüş olmaları olarak değerlendirilebilir. 2000'ler boyunca gerek bu olumsuz başlangıç gerekse Türkiye'nin dikkatini Orta Doğu'ya yöneltmesi sonucu ilişkiler durağan ilerlemiştir.

2010'lara doğru yeniden Türkiye ve Türk Dünyası arasındaki ilişkiler canlanmaya başlamıştır. 2008 ve 2009 yıllarında TÜRKPA ve Türk Keneşi, daha sonra 2011'de Türk İş Konseyi, 2012'de Türk Kültür ve Miras Vakfı, 2014'de Türk Akademisi kurulmuş, kurumsal ilişkiler derinleştirilmeye çalışılmıştır. 2019 yılındaysa Türkiye "Yeniden Asya" açılımı ilan etmiş, bu program içerisinde Türk Dünyasına verdiği önemi ayrıca vurgulamıştır. 2020 yılında gerçekleşen Karabağ Savaşı'nda da hem Türkiye hem de diğer Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan'a desteklerini bildirmiştir. Bu belki de tüm Türklerin ilk askerî entegrasyon örneğidir. Nihayetinde Türk devletleri daha entegre bir şekilde hareket etme kararı alıp 2021'de Türk Devletler Teşkilatı'nı kurmuşlardır. Üstelik etkin tarafsızlık statüsü bulunan Türkmenistan'ın iştiraki ve Teşkilata gözlemci üye olarak katılması da oldukça önemli bir husustur.

Görüldüğü üzere Türkiye'nin liderlik edebileceği asıl bölge Türk Dünyası'dır. Tarih, kültür, din, dil gibi ortak değerlerin paylaşıldığı Türk Dünyası'nda kuramsal çerçeve kapsamında daha önce başarıya ulaşmayan bölgesel hegemonya yaklaşımı yerine ortak değerler kapsamında bölgesel liderlik yaklaşımının kullanılması önerilmektedir. Çalışmada, Türkiye'nin 1990'larda Türk Dünyası'nda, 2002-2016 yılları arasında Orta Doğu'da izlediği dış politika kuramsal çerçeve kapsamında bölgesel hegemonya yaklaşımı olarak algılandığından hedeflenen başarıya ulaşamamıştır. Türkiye, bölgesel hegemonya yaklaşımı yerine herhangi bir ağabeylik rolü üstlenmeden, bölge ve ülke değerlerini dikkate alarak egemen eşit bir şekilde Türk Dünyasına liderlik etmeli, ortak değerler oluşturmalı, bölgesel liderlik yaklaşımı ile hareket etmelidir. Türkiye bir model ihraç etme yanılıgına düşmemeli, her devletin kendi iç dinamiklerine saygılı davranmalı, tecrübelerini paylaşmalıdır. Tüm bunların yanı sıra Türk

Dünyası'na bölgesel liderlik edebilecek devletin Türkiye olmasının tek sebebi ise daha köklü bir devlet geleneğine ve daha gelişmiş ekonomiye sahip olmasıdır. Türkiye'nin, Türk Dünyası'na yapacağı liderliğin ona bölgesel liderliği de kazandıracığı herkesin yararına olacağı değerlendirilmektedir.

Summary

The increasing weight of regional powers in economic and political fields has been discussed frequently in International Relations. Sandra Destradi, in her article "Regional Powers and Their Strategies: Empire, Hegemony, and Leadership" published in 2010, created a pilot study on the subject by attributing a systemic meaning to the concept of regional power. Destradi hypothesizes that regional powers strongly influence the interactions that occur at the regional level and thus contribute significantly to the institutionalization of the regional order. In this context, Destradi determines the strategies that regional powers can implement in their region as "empire", "hegemony", and "leadership". All three concepts are often confused and used interchangeably in International Relations literature. Therefore, understanding the concepts correctly will ensure correct analysis. Empire is when a regional power, which is ahead in terms of material power resources, provides its own national interest unilaterally by using military force, if necessary, in an anarchically perceived international environment. A regional power using the hegemony strategy provides financial incentives instead of using military means. Although leadership and hegemony seem similar, they are very different. Hegemon power imposes its own interests on other states. The leader, on the other hand, manages a group to ensure that common goals are established.

Türkiye is a regional power at a key point in international relations. Its sphere of influence covers the Middle East, the Balkans and the Turkic World. As a regional power, Türkiye has the ability to implement the strategies mentioned by Destradi. Until 2002, Türkiye pursued policies compatible with the West rather than acting as a regional power. This situation changed when the AK Party came to power in 2002. Due to the ideological stance of the AK Party and the changing international system after the Cold War, Türkiye started to give its regional weight to the Middle East as of 2002. In this context, Türkiye, as an example of moderate Islam,

has made an effort to export a model. Especially during Ahmet Davutoğlu's term as the Ministry of Foreign Affairs, Türkiye has tried to be regional hegemony. One of the most important proofs of Türkiye's desire to implement a hegemony strategy is that it has made various demands from Assad. In addition, Türkiye followed the Arab Spring with interest, and especially Morsi's coming to power in Egypt encouraged Türkiye to become a regional hegemon. However, factors such as the ongoing Syrian civil war for 10 years and the overthrow of Morsi within a year show that Türkiye's regional hegemony strategy has failed.

After the security problems in the Middle East, Türkiye has turned its route to the Turkic World, another region where it can lead. Türkiye's efforts toward the Turkic World date back to the 1990s. However, Türkiye's inability to show the necessary sensitivity to the newly independent Turkic States and its wrong policies caused its exclusion from the region. Afterwards, the Turkic World remained of secondary importance for Türkiye, which had already turned to the Middle East. Many events in 2016 pushed Türkiye to engage in the Turkic World by highlighting its Turkish identity. Within this context, the Karabakh War, which took place in 2020, is an important breaking point. The support of all Turkic States to Azerbaijan is the first integration in the military field. After the Karabakh War, Türkiye's unprecedented support for Azerbaijan has increased Türkiye's prestige around the Turkic States. The mentioned states aimed to carry out more integrated policies in the international arena and thus they established the Organization of Turkic States in 2021. Türkiye's role in the Organization of Turkic States and the Turkic World should also be in the form of "regional leadership", as pointed out by Destradi. As a matter of fact, Türkiye is the state that has the most rooted state tradition among these mentioned states. In this context, Türkiye should transfer its experiences to other states and ensure that they act within the scope of common interests.

Çatışma Beyanı:

Araştırmamın yazarları olarak herhangi bir çıkar çatışması beyanımız bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı:

Yazarların çalışmaya katkı oranı %50'dir.

Kaynakça
Basılı Eserler

- AKÇURA Yusuf (2021). *Türkçülüğün Tarihi*, Kapra Yayıncılık, İstanbul.
- AKŞIN Sina (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 25. Basım, İstanbul.
- AYDIN Mustafa (1999). “Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs”, *Middle Eastern Studies*, 35:4, 152-186.
- BUZAN Barry ve WAEVER Ole (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University, New York.
- DAG Ahmet Emin (2016). *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Vadi Yayınları, İstanbul.
- DESTRADİ Sandra (2010). “Regional Powers and Their Strategies: Empire, Hegemony, and Leadership”, *Review of International Studies*, 36, 902-930.
- DOSTER Barış (2021). “Türkiye ve Orta Doğu: Bölgesel Liderliğin Sınırlarını Tartışmak”, Tarık Oğuzlu ve Ceyhun Çiçekçi, (ed.), *Bölgesel ve Küresel Güçlerin Orta Doğu Politikaları Arap Baharı ve Sonrası*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 131-148.
- FLEMES D. ve NOLTE D. (2010). “Introduction”, Daniel Flesmes, (ed.), *Regional Leadership in the Global System: Ideas, Interests and Strategies of Regional Powers*, Ashgate, Farnham, 1-14.
- GILPIN Robert (1981). *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GÖKALP Ziya (2015). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- GRAMSCI Antonio (1986). *Hapishane Defterleri*, (çev. Kenan Somer), Onur Yayınları, İstanbul.
- HALE William (2021). *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, (çev. Nasuh Uslu), Serbest Akademi, Ankara.
- İŞYAR Göksel (2017). *Suriye Krizi ve Türk Dış Politikası*, Hipotez Yayıncılık, Bursa.
- JANE Murat (2020). *Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?*, Dora Yayınları, Bursa.
- KARPAT Kemal (1975). “Turkish and Arab-Israeli Relations, Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974”, *Leiden: E. J. Brill*.
- LARRABEE F. Stephan ve LESSER, Ian O. (2003). *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Publication, Santa Monica.
- MİGDALOVİTZ Carol (2010). “Israeli-Arab Negotiations: Background, Conflict, and U.S. Policy”, *CRS Report for Congress*, Washington D.C.
- MODELSKİ George (1978). “The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State”, *Comparative Studies in Society and History*, 20:2, 214-235.
- NORTHOUSE Peter Guy (2018). *Leadership: Theory and Practice*, Sage Publications, 7. Ed, Thousand Oaks.
- OĞUZLU Tarık (2021). “Türk Dış Politikasında Çıkarlar ve Değerler Tartışmasını Realizm ve Liberalizm Üzerinden Okumak”, Tarık Oğuzlu ve Yelda Ongun, (ed.), *Türk Dış Politikasında Güncel Sorunlar ve Teorik Uygulamalar*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 1-26.
- ROBERTSON William (2005). “Gramsci and Globalisation: From Nation-State to Transnational Hegemony”, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 8:4, 559-574.
- SİNKAYA Bayram (2011). “Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Orta Doğu Politikası ve Batı Etkisi”, *Adam Akademi*, 1, 79-100.

- TELCİ İsmail Numan (2013). “Türkiye’nin Mısır Politikası”, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner, (ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı*, SETA, İstanbul, 187-208.
- TELCİ İsmail Numan (2018). “Türkiye’nin Mısır Politikası”, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mustafa Caner, (ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı*, SETA, İstanbul, 113-130
- YALDIZ Fırat ve ÖZEN Çınar (2021). “Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye”, Fırat Yıldız, (ed.), *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Küresel Politika*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 15-38.
- WALLERSTEIN Immanuel, (2015). *Modern Dünya Sistemi I Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, Yarı Yayınları, 7. Baskı, (çev: Latif Boyacı), İstanbul.
- İnternet**
- AKINCI, Halil, “Türk Dünyasının Jeopolitiği ve Türk Dış Politikasındaki Yeri”, <https://kriterdergi.com/turk-dunyasinin-jeopolitigi-ve-turk-dis-politikasindaki-yeri>, erişim 18.12.2021.
- Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yukselen-bir-deger-olarak-asya-ve-turkiye-nin-rolu/2208459>, erişim 19.12.2021.
- Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/davutoglu-turk-arap-isbirligi-forumunda-konustu-14985312>, erişim 6.12.2021.
- SAM, http://sam.gov.tr/yeniden-asya_calistayi.tr.mfa, erişim 18.12.2021.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, erişim 11.12.2021.
- TİKA, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>, erişim 17.12.2021.
- Türk Devletler Teşkilatı, <https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi>, erişim 19.12.2021.
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Türkistan Gayriresmi Zirvesi Bildirisi, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-turkistan-gayriresmi-zirvesi-bildirisi_2220, erişim 18.12.2021.
- Türkiye Bursları 2019 Yıllık Raporu, YTB, s. 31, <https://turkiyeburslari.gov.tr/Content/Upload/files/TB%20Rapor-2019.pdf>, erişim 19.12.2021.
- Türkiye Bursları 2020 Yıllık Raporu, YTB, s. 35, <https://turkiyeburslari.gov.tr/Content/Upload/files/TB%20Rapor-2020.pdf>, erişim 19.12.2021.
- TÜRKSOY, <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about> [Erişim Tarihi: 17.12.2021]
- Vatan, <https://www.gazetevatan.com/siyaset/onlar-neden-yeni-romaci-olmuyor-519199>, erişim 13.12.2021.
- Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/davutoglundan-liderler-zirvesinde-degisim-dersi-308258>, erişim 11.12.2021.